

Roman Marcinkowski

ORCID 0000-0001-9646-1191

Uniwersytet Warszawski
Wydział Orientalistyczny

University of Warsaw
Faculty of Oriental Studies

RELIGIA W SPOŁECZNYM KONTEKŚCIE NA PRZYKŁADZIE JUDAIZMU TALMUDYCZNEGO

Religion in a Social Context: a Case Study of Rabbinic Judaism

Słowa kluczowe: Miszna, Talmud, judaizm rabiniczny, religia

Key words: Mishnah, Talmud, Rabbinic Judaism, Religion

Streszczenie

Starożytne teksty judaizmu jasno opisują rozwarstwienie społeczne Izraela i wynikające z tego uwarunkowania religijne. Sposoby i możliwości realizacji religijnej w zależności od pochodzenia określa szczególnie wyraźnie judaizm rabiniczny. Wyższy status społeczny zapewniał większe możliwości samorealizacji religijnej, ale zobowiązywał też do większej odpowiedzialności wobec Boga i społeczności, nakładał również inne obowiązki w zależności od pochodzenia społecznego. Istotę judaizmu rabinicznego, zwanego także talmudycznym od głównego jego dzieła – Talmudu, określa Miszna, stanowiąca obok Gemary, jego zasadniczą i pierwszą część. Miszna zgodnie z jej przeznaczeniem wskazuje sposób życia, który można by ogólnie określić mianem religijnego. Opisuje zarazem życie społeczno-religijne starożytnego Izraela sprzed czasu jej spisania, sięgając niekiedy nawet kilka wieków wstecz.

Abstract

Ancient texts of Judaism clearly describe social stratification in Israel and the resulting religious conditions. On the other hand, religion itself defines the ways and opportunities for religious realization depending on the origin. A higher social status ensured greater opportunities for religious self-realization but it also required greater accountability to God and the community; it also imposed other obligations resulting from higher social status. The essence of Rabbinic Judaism, also called Talmudic Judaism named for its main holy book, the Talmud, is defined by the Mishnah, being – in addition to the Gemara – the Talmud's first and fundamental part. In accordance with its intended purpose, the Mishnah teaches a moral way of life, which is commonly referred to as religious. At the same time, the book describes the social and religious life of ancient Israel before the time when it was compiled, sometimes going back even several centuries.

Istotę judaizmu rabinicznego, zwanego także talmudycznym od głównego jego dzieła – Talmudu, określa Miszna stanowiąca obok Gemary jego zasadniczą i pierwszą część. Miszna jako aktualizacja Prawa zawartego w Torze spisanej wywarła wraz z nią ogromny wpływ na kształt społeczeństwa izraelskiego i odegrała wraz z Gemarą wiodącą rolę w ukształtowaniu świadomości społecznej, utrwaliła też struktury społeczne starożytnego Izraela. Miszna zgodnie z jej przeznaczeniem wskazuje sposób życia, który można by ogólnie określić mianem religijnego. Opisuje zarazem życie społeczno-religijne społeczności żydowskiej sprzed czasu jej spisania, sięgając niekiedy nawet kilka wieków wstecz.

Społeczny kontekst judaizmu rabinicznego przedstawiłem przed kilku laty (Marcinkowski 2013a: 193–209). Omówiłem tam zagadnienia wstępne dotyczące tego tematu, m.in. zwróciłem uwagę na fakt, że świat, do którego zwraca się Miszna, prawie nie koresponduje z tym w niej opisanym. Wyróżniłem grupy uczonych, których opinie stanowią większość tekstu Miszny, podkreślając, że pracowali nad nim w połowie II wieku n.e. i sami nie mogli doświadczyć w praktyce zwyczajów sprzed 70 roku n.e. Zwróciłem uwagę na odmienną religijność judaizmu rabinicznego, wskazując nowe wzorce zachowań w sytuacji, jaka powstała po zburzeniu świątyni w Jerozolimie. Omówiłem sytuacje wyjątkowe związane z szabatem. Dotknąłem bardzo delikatnej sprawy odejść od postanowień Tory w sytuacjach konieczności wypełnienia innych przykazań na przykładach *eruwu*¹ i *prozbulu*². Podkreśliłem szacunek wobec Boga, uszanowanie miejsc świętych, powagę oraz skupienie podczas modlitwy i recytacji tekstów świętych. Podkreśliłem także inny ważny aspekt społeczny wynikający z nakazów Tory, któremu Miszna poświęca wiele miejsca, mianowicie troskę o biednych, bezdomnych, wdowy i sieroty. Omówiłem wskazane przez Misznę formy do-

¹ *Eruw* – hebr. ‘zmieszanie, pomieszanie’, to ‘utworzenie symbolicznej łączności miejsca lub ciągłości wykonywania pewnej czynności’, oznacza symboliczne akty i zarazem sposób na uchylenie zakazu wykonywania zabronionych w szabat i święta czynności. Ten sposób na uchylenie pewnych zakazów stosuje się głównie do działań, których spełnienie jest konieczne dla właściwego wypełnienia szabatu lub święta. *Eruw* oznacza włączenie prac zabronionych w sferę dozwolonych. Ważniejsze formy *eruwu*: 1) *eruw chacerot* (dosł. ‘zmieszanie dziedzińców’) – zezwolenie na przenoszenie przedmiotów na terenie większym niż jedna domena prywatna, wspólnym dla wielu osób, 2) *eruw tawszilin* (‘zmieszanie potraw’) – zezwolenie na gotowanie, przyrządzanie posiłku na szabat w święto, które wypada w piątek, 3) *eruw techumim* – (‘zmieszania obszarów’) – zezwolenie na wyjście poza zasięg szabatu (*techum szabat*).

² *Prozbul* (także: *prozbol*) na podstawie Pwt 15,2 wszelkie długi związane z pożyczkami znosi rok szabatowy. Aby tego uniknąć, Hillel ustanowił regułę *prozbulu*, tzn. deklaracji sądowej wierzyciela podpisanej przez świadków o uchyleniu warunków roku szabatowego, por. traktat Miszny *Szewiit* (*Rok szabatowy*) 10,4.

broczyność, m.in. jałmużnę oraz świadczenia z plonów takie jak: dziesięcina ubogich³, *pea*⁴, pokłosie⁵, prawo zapomnianego snopu⁶, prawo oddzielonego winogrona⁷, czy prawo wadliwej kiści⁸ oraz garkuchnia⁹ i fundusz społeczny. Podkreśliłem rolę roku szabatowego, w którym wszystkie plony były bezpańskie, co dawało szansę biednym i bezdomnym, wyrównując podziały społeczne. Ponadto w roku szabatowym obowiązywało darowanie długów.

W tej publikacji chciałbym skupić się na rozwarstwieniu społecznym wynikającym z pochodzenia i jego negatywnych skutkach m.in. znacznym ograniczeniu możliwości zgodnego z prawem zawierania związków małżeńskich oraz wskazać rolę kobiety w społeczności starożytnego Izraela¹⁰.

Starożytne teksty judaizmu wyraźnie wskazują na rozwarstwienie społeczne Izraela. Traktat Miszny *Kiduszim* 4,1 dzieli powracających z wygnania babilońskiego na dziesięć grup społecznych wynikających z urodzenia (Marcinkowski 2004: 115): kapłanów, lewitów, zwykłych

---

³ Hebr. *maaser ani* – ‘dziesięcina ubogich’ oddzielana w trzecim i szóstym roku cyklu szabatowego po uprzednim wydzieleniu ‘pierwszej dziesięciny’, czyli *maaser riszon*, którą oddzielano od zbiorów po wydzieleniu *teruma gedola*.

⁴ *Pea* – hebr. dosł. ‘skrawek’, ‘róg’ np. pola, który należy pozostawić niezżęty, aby biedni mogli się pożywić (Kpł 19,9nn).

⁵ Hebr. *leket* – ‘pokłosie’ oznacza zakaz zbierania plonów, które przypadkowo upadły na ziemię podczas zbiorów; stanowi kolejną formę pomocy ubogim nakazaną przez Torę (Kpł 19,9; 23,22).

⁶ *Omer haszichecha* – ‘zapomniany snop’, inne z praw dotyczących niesienia pomocy ubogim. *Pea* 5,7–7,2; *Pwt* 24, 19–21.

⁷ *Peret*; prawo oddzielonego winogrona, rodzaj „poklosia” z winogron. Kpł 19, 10; *Pwt* 24, 19; *Pea* 7,3–8. Zgodnie z prawem oddzielonego winogrona, należy pozostawić dla ubogich pojedyncze winogrona, które upadły na ziemię.

⁸ *Olelet*; dosł. to, czego się poszukuje; nieduże grono winne, termin stosowany do określenia rodzaju „poklosia” z winogron, świadczenia dla ubogich z kiści o nietypowym kształcie. Zgodnie z misznaicką definicją właściwie rozwinięta kiść powinna mieć kształt odwróconego stożka i zawierać dobrze rozwiniętą część górną (*katef*) i dolną (*natef*). Kpł 19,10; *Pwt* 24,21.

⁹ Miszna omawia ponadto inne formy niesienia pomocy ubogim po zakończonych zbiorach. Wymienia się tu głównie garkuchnię oraz fundusz społeczny.

¹⁰ Na temat kobiety w judaizmie pisałem już wcześniej, m.in.: Marcinkowski 2001: 209–233 czy Marcinkowski 2016: 31–51.

Izraelitów, niepełnowartościowych kapłanów¹¹, konwertytów¹², uwolnionych niewolników izraelskich, *mamzerów*¹³, *natinów*¹⁴, milczących¹⁵ i znajdy¹⁶. Traktat Miszny *Horajot* 3,8 w kontekście poważania kogoś, szacunku do niego i wynikających z tego powodu korzyści zmienia nieco powyższą gradację społeczną: „Kapłan poprzedza lewitę, lewita [zwykłego] Izraelitę, Izraelita *mamzera*, *mamzer natina*, *natin* prozelitę, a prozelita uwolnionego niewolnika [izraelskiego]”.

Ten podział wyraża również hermetyczność społeczności Izraela wobec obcych. Cudzoziemcy bez związku z Izraelem nie mieszczą się w tej klasyfikacji. Natomiast obcy nawrócony na judaizm, jak to wyżej wykazano, zajmuje w tej hierarchii miejsce piąte (w dziesięciostopniowej skali według traktatu *Kiduszin*) lub szóste (w dziewięciostopniowej¹⁷ skali według traktatu *Horajot*). Określono także relacje z obcymi spoza tak pojętej gradacji społecznej i również owym cudzoziemcom przypisano obowiązek wypełniania siedmiu przykazań danych potomkom Noego – Noachitom (Marcinkowski 2004: 176)¹⁸. Zdaniem wcześniejszych autorytetów rabinicznych¹⁹ ten termin obejmuje także narody stanowiące

¹¹ Hebr. *chalal* (r. ż. *chalala* lub *chalelet*) oznacza zwykle kogoś urodzonego z zakazanego dla kapłana związku małżeńskiego, np. wdowy z arcykapłanem (arcykapłan mógł poślubić tylko raz i tylko dziewicę izraelską) lub rozwiedzionej ze zwykłym kapłanem, przez co potomek miał status *chalal*, tzn. nie nadającego się do wejścia do rodu kapłańskiego jako urodzonego z nielegalnego związku małżeńskiego kapłana z kobietą, której nie powinien poślubić, jak to wyżej podkreślono, rozwiedzionej, wdowy lub kobiety z niższej grupy społecznej, por. Kpł 21,7.

¹² Obcych mieszkających pośród Izraela, którzy przeszli na judaizm.

¹³ Hebr. *mamzerim* to l.mn. od *mamzer* (r.m.), *mamzeret* (r.ż.) oznacza dziecko z nieprawego łoża – cudzołóstwa lub kazirodztwa. Zakazani byli w związkach małżeńskich dla ogółu Izraela.

¹⁴ Hebr. *netinim* to l.mn. od *natin* – hebr. ‘poddany’, oznacza także ‘sługę świątyni’. Według 1Krn 9,2; Ezd 2,43; 8,20 oraz Neh 3,26 termin ten odnosi się do potomków Gibeonitów, których Jozue przeznaczył na niewolników świątynnych (por. Joz 9,27), tępionych bardzo za czasów Saula, aby nie weszli do społeczności Izraela. W czasach talmudycznych prawie nie było *natinów*, a później zupełnie wyginęli.

¹⁵ Hebr. *szetuki* – ‘milczący’ to każdy, kto zna tożsamość swojej matki, ale milczy zapytany o ojca, por. Kid 4,2.

¹⁶ *Asufi* – ‘znajda’ to ten (kogo znaleziono na bazarze lub na ulicy), kto nie zna ani ojca, ani matki. Grupy te zostały omówione wcześniej, por. Marcinkowski 2016: 33–35.

¹⁷ Nie uwzględniono w tej klasyfikacji niepełnowartościowego kapłana, który zajmował czwarte miejsce we wcześniejszej gradacji, wyprzedzając zdecydowanie prozelitę. Po uwzględnieniu powyższego cudzoziemiec nawrócony na judaizm zajmowałby siódme miejsce w hierarchii społecznej.

¹⁸ Tam też użyłem tego terminu po raz pierwszy i wyjaśniłem pojęcia związane z obcymi.

¹⁹ Hebr. *riszonim*. Tym terminem określa się uczonych od jedenastego do piętnastego wieku. Więcej na ten temat Marcinkowski 2013: 23–24.

potomstwo Abrahama z wyłączeniem Izraelitów (Marcinkowski 2004: 176–177), których zaprzestano tak nazywać po nadaniu im Tory na Synaju (Raszi do *Awoda Zara* 3a). Bóg nałożył na Noachitów siedem przykazań, które otrzymali wcześniej: zakaz bałwochwalstwa, bluźnierstwa, przelewania krwi, odsłaniania nagości, rabowania, odcięcia kończyny żywemu zwierzęciu oraz nakaz ustanawiania sądów (Marcinkowski 2004: 176–193). Według Majmonidesa wszystkie te prawa należy traktować jako Tradycję, którą Mojżesz przekazał na Synaju.

Miszna wskazuje, że wspomniana tu gradacja społeczna stanowiła wyraźną przeszkodę w kojarzeniu małżeństw i poucza o dozwolonych związkach małżeńskich w obrębie trzech pierwszych grup (kapłani, lewici, zwykli Izraelici), grup od drugiej do szóstej (lewici, zwykli Izraelici, niepełnowartościowi kapłani, prozelici i uwolnieni niewolnicy) oraz grup od piątej do dziesiątej (prozelici, uwolnieni niewolnicy, *mamzerim*, *netinim*, milczący i znajdy). Urodzony z zakazanego dla kapłana związku małżeńskiego tracił swój status kapłański, podobnie też kobieta z rodu kapłańskiego, jeśli spółkowała z kimś, z kim nie powinna – traciła wówczas prawo do spożywania *terumy* i nie mogła wyjść za kapłana (Jew 6,2;7,1;9,2)²⁰.

Inną przeszkodą w zawieraniu związków małżeńskich były więzy krwi. Uzasadnienie tego podała Księga Kapłańska²¹, według której zakazane są małżeństwa w linii prostej pomiędzy ojcem i córką, matką i synem (Kpł 18,7), ojcem i wnuczką (ib. 18,10); w linii bocznej pomiędzy bratem i siostrą (ib. 18,9), także z siostrą przyrodnią²², dalej pomiędzy siostrzeńcem i jego ciotką²³, macochą i pasierbem (Kpł 18,15; 20,22), zięciem i teściową (Kpł 20,14; Pwt 27,13), następnie pomiędzy mężczyzną i córką lub wnuczką kobiety, z którą się ożenił (Kpł 18,17), pomiędzy mężczyzną i żoną jego stryja (Kpł 18,14; 20,20) oraz pomiędzy mężczyzną i jego bratową (Kpł 18,16; 20,21 – z wyjątkiem prawa lewiratu – Pwt 25,5–10). Zakazane było również małżeństwo jednocześnie z dwiema siostrami (Kpł 18,18)²⁴. Bardziej bezwzględne przepisy regulowały małżeństwa kapłanów. Według Biblii hebrajskiej, która jest podstawą Miszny i całego Talmudu²⁵, kapłan nie mógł poślubić

²⁰ Miszna: *Naszim (Kobiety)* 2016: 84, 87, 96.

²¹ Szczególnie Kpł 18,10: „Nikt z was nie będzie się zbliżał do ciała swego krewnego, aby odsłonić jego nagość”.

²² Praktykowane w czasach patriarchów, później zakazane, por. Kpł 20,17; 18,1.

²³ Praktykowane jeszcze w czasach Mojżesza (Kpł 18,12–13; 20,19), później zakazane (Wj 6,20; Lb 26,59).

²⁴ Praktykowane wcześniej, np. Jakub pojął jednocześnie (w odstępstwie tygodnia) dwie siostry, córki Labana – Leę i Rachełę, por. Rdz 29,21–30.

²⁵ Miszna wraz z całym Talmudem stanowią przede wszystkim komentarz i aktu-

prostytutki ani rozwódki (Kpł 21,7), ani też wdowy, o ile nie była (wcześniej) żoną kapłana (Ez 44,22). Arcykapłan natomiast mógł poślubić tylko raz i tylko dziewicę izraelską (Kpł 21,13–14; Marcinkowski 2004: 115–116).

Małżeństwo zawsze stanowiło ważną instytucję społeczną tak dla kobiety jak i dla mężczyzny. Nieżonaty mężczyzna nie mógł być poważnie traktowany, gdyż uważano, że „spędza wszystkie swe dni na grzesznych myślach” (Kid 29b). Dzięki małżeństwu mógłby cieszyć się szacunkiem i poważaniem, a jako nieżonaty nie stanowiłby choćby kandydata do pełnienia pewnych funkcji społecznych (Jom 1,1; Jew 37b, a także Kpł 16,6). Małżeństwo zgodnie z Talmudem potrzebne jest mężczyźnie nie tylko w celu zapewnienia mu towarzystwa i do prokreacji, ale także jako dopełnienie jego osobowości i człowieczeństwa (Jew 62b–63a). Małżeństwo jest tak ważne dla mężczyzny, że aby je opłacić – wolno mu nawet sprzedać zwój Tory (Meg 27a). Kobiecie zaś z kolei lepiej byłoby znosić nieszczęśliwe małżeństwo, niż pozostać samotną (Jew 113a; Kid 7a). Mężczyzna powinien najpierw zbudować dom, następnie posadzić winnicę i dopiero wtedy się ożenić. (Pwt 20,5–7; Sot 44a; Marcinkowski 2004: 120–121).

Miszna rzeczywiście wiele miejsca poświęca kobiecie. Jeden z sześciu głównych działów Miszny nosi nazwę *Naszim – Kobiety*. W owej części (zwanej także w dosłownym tłumaczeniu ‘porządkiem’), tak jak w całej Misznie, poszczególne traktaty uszeregowane są według zmniejszającej się liczby rozdziałów, od traktatu *Jewamot (Bratowe)*, liczącego szesnaście rozdziałów, do *Kiduszin (Zaręczyny, Zaślubiny)*, zawierającego tylko 4 rozdziały. Traktat *Jewamot (Bratowe, wdowy po bezdzietnie zmarłych braciach)* obejmuje głównie prawa dotyczące małżeństwa szwagrowskiego (nazywanego lewirackim), ale także omawia związki zakazane, porusza sprawę nawrócenia oraz świadectwa stwierdzającego śmierć męża, które daje wdowie prawo do ponownego zamążpójścia. Drugi w tym porządku traktat *Ketubot (Kontrakty małżeńskie)* zajmuje się kontraktem małżeńskim, zwanym *ketubą*, oraz ustalaniem jego warunków. Dwa kolejne traktaty to *Nedarim (Śluby)* – omawiający rodzaje ślubów, ich ważność oraz następstwa religijno-prawne oraz *Nazir (Nazirejczyk)*, poświęcony ślubowi nazireatu. Piąty traktat *Sota (Kobieta zameżna, podejrzana o cudzołóstwo)* omawia podejrzenia o cudzołóstwo, sposoby jego dowodzenia oraz kary. Szósty

---

alizację Prawa pisanego (*Tora szebichtaw*). Twierdzi się jednak, że tannaici – twórcy Miszny, w przeciwieństwie do amoraistów – autorów większej części Talmudu, stawiali bardziej na niezależność Prawa ustnego (*Tora szebéalpe*).

Gitin (Listy rozwodowe) zawiera przepisy dotyczące żydowskiego prawa rozwodowego. Siódmy i ostatni w tym porządku traktat *Kiduszin* (Zaręczyny, Zaślubiny) przedstawia sposoby wzięcia kobiety za żonę, podaje zbiór praw dotyczących zawierania związku małżeńskiego oraz zwyczajowe reguły z tym związane. Kobieta jako żona i matka cieszy się w judaizmie takim samym szacunkiem, co mężczyzna będący mężem i ojcem. Dlatego też rola żony i matki jest celem jej życia. Kobieta spełnia się w małżeństwie. Tak więc wszystkie procedury związane z małżeństwem muszą być uregulowane i dlatego większość działu *Naszim* (Kobiety) zajmują zagadnienia prawne wiążące się z przygotowaniem do zamążpójścia, sposobami wzięcia kobiety za żonę, zaręczynami i ślubem, spisaniem kontraktu małżeńskiego, prawami i obowiązkami żony i matki, podejrzeniami o niewierność małżeńską, powodami i sposobami oddalenia żony oraz kobiecym ślubowaniem, które mężczyzna ma prawo odwołać.

Mędrcy talmudyczni podtrzymują biblijne oszacowanie ludzi w kontekście opłat wnoszonych do świątyni, według którego rodzaj żeński jest mniej wartościowy niż męski bez względu na wiek. Kpł 27,3–8 szacuje mężczyznę w wieku od dwudziestu do sześćdziesięciu lat na 50 szekli srebra, a kobietę na 30; chłopca w wieku od pięciu do dwudziestu lat na 20 szekli srebra, a dziewczynę tylko na 10; dzieci w wieku od miesiąca do pięciu lat: chłopiec to 5 szekli, dziewczynka – 3; ludzie starsi od sześćdziesięciu lat wzwyż: starzec – 15 szekli, a staruszka – 10 szekli srebra (Marcinkowski 2004: 134).

Traktat Miszny *Kiduszin* podaje trzy sposoby wzięcia kobiety za żonę: nabywa się ją za pieniądze, na mocy dokumentu prawnego lub przez stosunek seksualny (z zamiarem małżeństwa, por. Kid 1,1). Potwierdzenie tego znajdujemy w traktacie *Ketubot*, gdzie mówi się, że ojciec ma prawo do poświęcenia²⁶ córki za pieniądze, poprzez kontrakt i przez kontakt fizyczny z mężczyzną (Ket 4,4). Zwykle jednak zawarcie małżeństwa odbywało się dwustopniowo, podczas dwu najczęściej dość odległych w czasie ceremonii. Pierwszą z nich stanowiły zaręczyny, hebr. *erusin* lub *kiduszin* (dosł. ‘poświęcenie’), których uwieńczeniem było podpisanie kontraktu małżeńskiego (hebr. *ketuba*), a w czasach biblijnych uzgodnienie wysokości *moharu*²⁷, a drugą – zaślubiny, hebr. *nisuin* (dosł. ‘przenosiny’), nazywane także *chupa*, połączone z wprowadzeniem panny młodej do domu męża. Narzeczeństwo wzmianko-

²⁶ Hebr. *kiduszin*.

²⁷ *Mohar* – należność z okazji narzeczeństwa dla rodziców narzeczonej, świadczona w postaci pieniędzy lub przysługi.

wane jest w Biblii hebrajskiej (Rdz 24,67; 29,15–21; 1Sm 18,17–19.26–27; Pwt 20,7), która nakazuje karę za gwałt na kobiecie zaręczonej. Jeśli dokonano tego na terenie zamieszkanym, to należy ukamienować narzeczoną wraz z gwałcicielem; jeśli poza terenem zamieszkanym, to kobiecie daruje się życie, a mężczyzna podlega karze śmierci (Pwt 22,23–27). W czasach talmudycznych okres narzeczeństwa dla dziewczyny ustalono na rok od zaręczyn. Przez cały ten czas zabronione były kontakty intymne narzeczonych. Jednak zgodnie z Miszną w Judzie panował zwyczaj, że narzeczony przed ślubem mógł mieszkać w domu przysługo teścia i pomagać mu. W związku z tym nie miał prawa wnosić skargi w sprawie dziewictwa narzeczonej (Ket 1,5; Jew 4,10). Przez *kiduszin* ('poświęcenie') kobieta poświęcona była jednemu mężczyźnie i zabroniona dla innych aż do końca małżeństwa (Kid 2a-b).

Biblia podaje, że w dniu ceremonii zaślubin ubierano się wyjątkowo odświętnie, zarówno narzeczony (Iz 61,10; Pnp 3,11), jak i panna młoda, najczęściej zdobiona klejnotami, przy czym dziewczęcę wyprowadzano z rozpuszczonymi na ramiona włosami (Ps 45,14–15; Iz 61,10). Podobnie w czasach talmudycznych. Przy dźwiękach muzyki przybywano do domu narzeczonej, którą w uroczystym stroju, bogato zdobionym i z zasłoniętą twarzą (Pnp 4,1.3; 6,7) prowadzono lub niesiono do domu narzeczonego (Ket 2,1)²⁸. Dopiero tam odsłaniano jej twarz. Śpiewano przy tym pieśni weselne chwające jej piękno²⁹. Głównym momentem ceremonii ślubnej było wejście pod *chupę*³⁰, gdyż od tej chwili narzeczone stawała się żoną. Uroczystości weselne trwały zwykle siedem dni (Rdz 29,27; Sdz 14,12), ale mogły przeciągać się do dwóch tygodni (Tb 8,1). Dopełnienie małżeństwa dokonywało się w pierwszej noc, po której zwykle przechowywano dowód dziewictwa (Rdz 29,23; Tb 8,1; Pwt 22,13–21).

Miszna jako uzupełnienie i wyjaśnienie Tory, a zarazem jej aktualizacja, odnosi się do instytucji małżeństwa bardziej praktycznie, podając raczej ustalone przepisy i uregulowania prawne oraz przyjęte sposoby postępowania. Np. traktat *Ketubot* rozpoczyna się informacją, że dziewczęcę poślubia się w środę, a wdowę we czwartek, co było związane z faktem, iż sądy zbierały się dwa razy w tygodniu: w poniedziałki i czwartki. Tak też ten, kto poślubił dziewczęcę w środę, a chciał wnieść skargę w tej sprawie, mógł – a nawet powinien – uczynić to już następ-

²⁸ Fragment ten Albeck 2008: 92 wyjaśnia jako 'z pieśnią weselną', a Danby 1958: 246 tłumaczy jako 'w lektyce'.

²⁹ O czym świadczy Księga Pieśni nad Pieśniami oraz Ps 45.

³⁰ *Chupa* (hebr. baldachim) podczas ceremonii ślubnej symbolizuje dom narzeczonego, kobieta wchodzi tam jako panna młoda, a wychodzi jako żona.

nego dnia, w czwartek rano. Poślubienie dziewicy wiązało się z wyłożeniem przez małżonka dwukrotnie większej sumy pieniędzy, gdyż na taką kwotę³¹ opiewała jej *ketuba* (Marcinkowski 2004: 116–118).

Wspomniany wyżej zwyczaj pisemnego sporządzania *ketuby* pochodzi prawdopodobnie z czasów talmudycznych³². *Ketuba* służyła ochronie interesów kobiety, zapewniając jej utrzymanie na wypadek rozwodu lub śmierci męża (Ket 11a, Jew 89a). Początkowo ustalona w *ketubie* sumę deponowano w domu ojca małżonki, później zaś przekazywano ją kobiecie. W obu jednak przypadkach nie chroniło to jej przed rozwodem, o którym decydował mąż, niejednokrotnie nawet z błahej przyczyny. Za sprawą rabiego Szimona ben Szetacha (ok. 80 r. n.e.) zezwolono mężowi dysponować kwotą *ketuby*, której poręczeniem stawał się od tej pory cały jego majątek. Przybrało to formę pisemną: „Cały mój majątek jest poręczeniem twojej *ketuby*” (Ket 82b). W ten sposób zobowiązania majątkowe męża powstrzymywały go przed lekkomyślną decyzją o rozwodzie. Roszczenia *ketuby* nie ograniczały się jedynie do zabezpieczenia finansowego, którego wartość najczęściej pomniejszano³³. Mąż zobowiązywał się także do wykupienia żony z niewoli (jeśliby się do niej dostała) i ponownego wzięcia jej za żonę (Ket 82b), leczenia w chorobie (Ket 4,9), a gdyby umarł i ona została wdową – zapewnienia jej późniejszego bytu (Ket 4,12). Mężczyzna gwarantował synom prawo dziedziczenia sumy określonej w dokumencie (Ket 4,10), a córkom zapewniał utrzymanie aż do ich wyjścia za mąż (Ket 4,11). Małżonek powinien również dodać jakąś sumę pieniędzy do kwoty *ketuby*³⁴, co zaznaczano pisemnie w niej lub w oddzielnym dokumencie, nazywanym ‘dodatkiem do *ketuby*’³⁵. Za obowiązkowe przyjęto minimum, które mąż na mocy nakazu rabinicznego powinien wypłacić, nawet jeśli

³¹ Traktat *Ketubot* 1,2 podaje sumę dwustu denarów [prawdopodobnie] (hebr. *dinar* lub *zuz*). Por. Albeck 2008: 89; Danby 1958: 245; Neusner 1980: 13. Rabi Meir twierdzi np., że poniżej dwustu (denarów) dla dziewicy jest rozpustnym spółkowaniem, por. Ket 5,1. Jeden denar lub *zuz* to sześć *maa* lub jedna czwarta *sela*, por. *Miszna Zeraim (Nasio-na)*, 2013: 323. Wartość *ketuby* dla dziewicy wynosiła dwieście denarów, a z Nowego Testamentu (*Przypowieść o robotnikach w winnicy* Mt 20,1–16a) wiemy, że jeden denar stanowił zapłatę za dzień pracy.

³² Biblia hebrajska świadczy o pisemnym akcie rozwodu (Pwt 24,1,3; Jr 3,8), co może sugerować, że w tej formie również zawierano małżeństwa. Wzmiankę na ten temat znajdujemy dopiero w *Księdze Tobiasza* (7,14) powstałej pomiędzy III a II w. p.n.e. Zachowały się także pisemne kontrakty małżeńskie z Elefantyny z V w. p.n.e.

³³ Traktat *Miszny Gitin* podaje przykład nieużytków jako odpowiedniego rodzaju ziemi w rozliczeniu wartości *ketuby* (Git 5,1).

³⁴ Podstawowa kwota *ketuby* ustalona była w jej głównym dokumencie, nazywanym *ikar ketuba*.

³⁵ Hebr. *tosefet ketuba*, por. Ket 54b.

w *ketubie* podano mniejszą sumę lub w ogóle jej nie spisano. Oprócz wartości właściwej *ketuby* i dodatku do niej mąż był zobowiązany jeszcze wypłacić równowartość wniesionego przez żonę posagu³⁶, którym dysponował. Mógł także do wartości posagu dołożyć określoną sumę, nazywaną ‘dodatkiem do posagu’, stanowiącą połowę jego wartości – zgodnie z niepisaną, starodawną tradycją. W przypadku śmierci lub rozvodu wartość posagu podlegała zwrotowi, co określano terminem ‘mienie żelaznej trzody’³⁷. *Ketuba* na mocy nakazu rabinicznego stała się szybko warunkiem koniecznym przy zawieraniu związków małżeńskich, co w istocie dawało kobiecie gwarancję lepszego bytu i chroniło ją przed pochopną decyzją męża³⁸. W sprawach szczegółowych decydował jednak miejscowy zwyczaj (Marcinkowski 2004: 118–119).

Mędrzy talmudyczni określili wzajemne relacje i obowiązki małżonków. O obowiązkach żony wobec męża poucza piąty rozdział traktatu *Ketubot*. Wymienia on przypisane kobiecie prace: mielenie mąki, pieczenie i pranie, gotowanie i karmienie piersią dziecka, ścielenie łóżka mężowi oraz przedzenie wełny. Przy czym jeśli żona wprowadziła do domu niewolnicę, to już nie miele mąki ani też nie piecze i nie pierze. Jeśli pozyskała dwie niewolnice, to również nie gotuje i nie karmi piersią dziecka. Jeśli ma trzy niewolnice w domu, to nie ścieli także łóżka i nie przedzie wełny. Jeśli posiada cztery niewolnice, to może siedzieć na honorowym miejscu (Ket 5,5). Nie wszyscy jednak mędrzy się z tym zgadzają. Np. rabi Eliezer nakazuje żonie przedzenie wełny, nawet jeśli sprowadzi sto niewolnic³⁹.

Wyżej podkreślono już podstawowe obowiązki męża, które ujmowano w *ketubie*. Traktat Miszny *Ketubot* nie zapomina jednak o jednym z podstawowych przykazań, czyli o obowiązku prokreacji. Na podstawie nakazu Tory zawartego w *Księdze Wyjścia* 21,10 rabi Eliezer sprecyzował obowiązek małżeński wobec żony. Próżniacy i bezrobotni powinni spełniać go codziennie, robotnicy dwa razy w tygodniu, poganiacze osłów – raz na tydzień, poganiacze wielbłądów – raz w miesiącu, a żeglarze – raz na sześć miesięcy (Ket 5,6). Odmawiającej mężowi postanowiono odejmować z jej *ketuby* od trzech i pół do siedmiu denarów tygodniowo. Jeśli to mąż zaniedbuje obowiązek wobec żony, to dodaje się do jej *ketu-*

³⁶ Aramejskie *nedunja*.

³⁷ Hebr. *nichse con barzel* – obejmowało wszystko, co żona wniosła do małżeństwa i co mąż zobowiązał się wypłacić w *ketubie*. Po ślubie należało do niego i mógł tym dowolnie dysponować. W sytuacji, jak wyżej, należało zwrócić wszystko, zgodnie z tym, co było zapisane w dniu ślubu, por. Steinzaltz 2001: 192.

³⁸ Z czasem *ketuby* zaczęły tracić na wartości, a zyskiwać na bogatym zdobieniu.

³⁹ Ponieważ jego zdaniem beczynność prowadzi do nierządu, por. Ket, 5,5.

by od półtora do trzech denarów tygodniowo (Ket 5,7). Traktat *Jewamot* uzupełnia tę opinię. Przykazanie o byciu płodnym i rozmnażaniu się (Rdz 1,28) dotyczy bowiem mężczyzny, a nie kobiety, nie może więc on powstrzymywać się od wypełniania go, chyba że ma już dzieci. Szkoła Szammaja mówi: 'Dwóch synów', a Szkoła Hillela: 'Syna i córkę' (Jew 6,6). Ważnym obowiązkiem męża było przede wszystkim utrzymanie żony oraz dopełnienie kontraktu ślubnego, który nie spełniał wymogów (Ket 4,7–12; 5,1; Marcinkowski 2004: 121–122). W czasach Miszny mąż miał obowiązek przeznaczyć rocznie na ubrania dla żony 50 *zuz*⁴⁰ (Ket 5,8–9).

Mędracy talmudyczni zajęli się również problemem niewierności żony wobec męża. Zarówno Miszna jak i Gemara (w obu Talmudach) omawia to zagadnienie w traktacie *Sota*. Termin hebr. *sota* oznacza kobietę zamezną podejrzaną o niewierność, którą mąż wcześniej przestrzegł przed przebywaniem na osobności z konkretnym mężczyzną. Prawa dotyczące *sota* zawiera już Tora:

Powiedział Pan do Mojżesza: Powiedz synom Izraela i oznajmij im, każdemu mężczyźnie, gdy zdradzi go jego żona i sprzeniewierzy się mu, [inny mężczyzna] będzie z nią spółkował z wylaniem nasienia, jeśli jej mąż straci ją z oczu, a ona się ukryje i splugawi i nie będzie świadka, który by ją złapał [na gorącym uczynku], to kiedy w jego duszy narośnie podejrzliwość i będzie podejrzewać swoją żonę, gdy ona się rzeczywiście splugawi, lub narośnie w jego duszy podejrzliwość i będzie podejrzewać swoją żonę, a ona naprawdę się nie splugawi, to niech ten mężczyzna przyprowdzi swoją żonę do kapłana i niech przyniesie na ofiarę za nią jedną dziesiątą efy maki jęczmiennej. Nie wyleje jednak na to oliwy, ani nie położy kadzidla, ponieważ jest to ofiara posądzenia, czyli ofiara wspominająca grzechy, przypominająca winę. [Wtedy] kapłan każe jej podejść i stawi ją przed Panem, [następnie] kapłan wleje [trochę] wody świętej do glinianego naczynia i weźmie [nieco] pyłu z ziemi świątynnej i dołoży do wody. [Potem] stawi kapłan tę kobietę przed Panem, rozwichrzy jej włosy i na jej dłoniach złoży ofiarę wspominającą grzechy, czyli ofiarę posądzenia, a w swoich rękach kapłan będzie miał gorzką wodę przekleństwa. Wtedy kapłan zaprzysięgnie kobietę i powie do niej: Jeśli nie spółkował z tobą [obcy] mężczyzna i nie sprzeniewierzyłaś się swojemu mężowi, i nie splugawiłaś się, [przez to, że] inny mężczyzna poza twoim mężem spółkował z tobą, to niech kapłan zaprzysięgnie tę kobietę przysięgą przekleństwa i niech powie jej: Niech Pan pod przysięgą uczyni cię przekleństwem pośród twego ludu sprawiając, że zwiotczęją twoje biodra i spuchnie twoje łono. Niech ta woda przekleństwa przeniknie twoje wnętrzności, żeby spuchło ci łono i zwiotczyły biodra. A kobieta odpowie: Amen! [Następnie] kapłan wypisze te przekleństwa na zwoju i zmyje to gorzką wodą przekleństwa, a ona ją przeniknie i sprawi gorycz. [Wtedy] kapłan weźmie z ręki kobiety tę ofiarę posądzenia, wykona przed Panem gest kołysania i złoży ją na ołtarzu. [Potem] nabierze pełną garścią część z ofiary jako pamiątkę i spali na

⁴⁰ Czyli denarów. Wyżej zaznaczono, że denar stanowił zapłatę za dzień pracy, por. Mt 20,1–16a.

ołtarzu. Następnie napoi kobietę tą wodą [goryczy], a kiedy ją napoi tą wodą i okaże się, że ona się splugawiła i sprzeniewierzyła swojemu mężowi i przeniknie ją ta gorzka woda przekleństwa sprawiając gorycz, wtedy spuchnie jej lono i zwiotczeją biodra i stanie się ta kobieta przekleństwem pośród swego ludu. Jeśli [jednak] ta kobieta się nie splugawiła i jest czysta, to zostanie oczyszczona [z podejrzeń] i będzie mogła rodzić dzieci. Takie jest prawo [dotyczące] posądzenia, gdy żona nie dochowa wierności swojemu mężowi i się splugawi lub gdy w duszy męża narosnie podejrzliwość i będzie podejrzewał swoją żonę i stawi ją przed Panem, a [wtedy] kapłan wypełni wobec niej całe to prawo. Mąż zmaże jakąkolwiek winę, a żona poniesie [zasłużoną] karę (Lb 5,11–31)⁴¹.

Mędrcy wyjaśniają, że kobieta może stać się podejrzaną tylko przy spełnieniu dwóch warunków: 1) mąż musi ją najpierw przestrzec przed spotkaniem się z innym konkretnym mężczyzną w odosobnionym miejscu, 2) a ona pomimo ostrzeżenia wejdzie z tym mężczyzną do tajemnego miejsca na wystarczająco długo, żeby się splugawić lub żeby tylko mąż mógł nabrać wobec niej podejrzeń o niewierność. Właśnie taką kobietę, którą mąż najpierw w obecności dwóch świadków przestrzegł przed spotkaniem z określonym mężczyzną, a ona mimo to się z nim spotkała, mędrcy określają terminem *sota*. Rozróżnia się dwa rodzaje podejrzaną o niewierność: *sota safek* i *sota wadaj*. Gdy nie ma świadków niewierności, mówi się o wątpliwie podejrzaną, czyli *sota safek*, jeśli są świadkowie cudzołóstwa, mamy do czynienia z niewątpliwą cudzołożnicą, czyli *sota wadaj* (dosł. ‘pewna’). Kobieta podejrzana o zdradę nie może już potem obcować ze swoim mężem. Jeśli byłaby żoną kapłana, to nie wolno jej spożywać *terumy*, dopóki nie podda się próbie ‘gorzkiej wody’ opisanej już w Księdze Liczb.

W sytuacji podejrzenia o cudzołóstwo mogła też wystąpić niejednoznaczność. Jeśli świadkowie, którzy widzieli kobietę sam na sam z obcym mężczyzną, nie mogli stwierdzić kategorycznie, czy dopuściła się cudzołóstwa, należało ją przyprowadzić do Jerozolimy i stawić przed kapłanem⁴². Ten rozstrzygał sprawę za pomocą specjalnego obrzędu, zgodnie z przyjętym zwyczajem, opisanym w Księdze Liczb, a nazywanym ‘sądem Bożym’, co wyżej zamieszczono. Kobietę podejrzaną o cudzołóstwo, wobec której nie było dowodów winy, poddawano tzw. próbie ‘gorzkiej wody’. Kapłan mieszał używaną w świątyni do różnych celów wodę z pyłem i ziemią z podłogi świątynnej w specjalnym, glinianym naczyniu. Następnie odczytywał tekst Tory, opisujący straszny

⁴¹ Fragmenty Biblii hebrajskiej oraz innych tekstów źródłowych według autorskiego przekładu z oryginału.

⁴² Według Miszny stawiano ją najpierw przed Sądem Najwyższym w Jerozolimie, tzn. przed Sanhedrynem, który obradował w Sali Ciosanego Kamienia, Sot 1,4; Sanh 11,2.

los, jaki spotka kobietę, jeśli naprawdę cudzołożyła⁴³. Miszna znacznie drastyczniej od Biblii opisuje ten zwyczaj (Sot 1,1–5,1). Według traktatu *Sota* 1,5–6 kapłan dopóty szarpał i rozrywał jej szaty, dopóki nie odsłonił jej piersi, targał przy tym jej włosy. Jeśli była ubrana na biało, to należało przebrać ją na czarno. Zdejmowano z niej wszelkie ozdoby: złotą biżuterię, naszyjniki, kolczyki i pierścionki, aby ją upokorzyć. Na szyi, nad obnażonymi piersiami wieszano jej sznur. Stawiano w publicznym miejscu, gdzie każdy mógł ją zobaczyć, aby była przestrogą dla innych kobiet. Wtedy kapłan spisywał na zwoju tekst Tory, który przedtem przeczytał, by po chwili zmyć go do glinianego naczynia z 'gorzką wodą'⁴⁴. W ten sposób miało być oczyszczone Imię Boże, użyte podczas tej ceremonii⁴⁵. Przygotowaną miksturę podawano kobiecie. Miszna opisuje, że po jej wypiciu twarz podejrzanej o cudzołóstwo kobiety bladła, oczy stawały się wylupiaсте, a żyły nabrzmiały (Sot 3,4). Następnie wyprowadzano ją z dziedzińca dla kobiet, aby go nie skalała. Natomiast jeśli po wypiciu 'gorzkiej wody' kobieta dzielnie przetrwała próbę, tzn. oparła się szkodliwemu jej działaniu, uważano ją za niesłusznie posądzoną o cudzołóstwo. Mogła wrócić do męża, aby mu rodzić dzieci (Lb 5,28; Sot 3,5; Marcinkowski 2004: 122–123).

Judaizm w przeciwieństwie do chrześcijaństwa dopuszcza rozwód. Tora wyraźnie o tym poucza:

Kiedy mężczyzna weźmie kobietę za żonę i zostanie jej mężem, a [następnie] ona nie znajdzie upodobania w jego oczach, ponieważ on dopatrył się w niej jakiejś wady, [wtedy] on napisze jej list rozwodowy i da jej do ręki, a [potem] odeśle ją ze swojego domu. Ona zaś wyjdzie z jego domu i pójdzie [sobie], a [później] będzie [należać] do innego mężczyzny (Pwt 24,1–2).

Kiedy żona przestała się podobać mężowi, mógł ją oddalić przez wręczenie jej listu rozwodowego (hebr. *get*). *Get* składa się z dwu podstawowych części: *toref* i *tofes*. Pierwsza część zawiera indywidualne dane osobowe męża i żony oraz datę spisania dokumentu. Charakterystyczną dla drugiej części listu rozwodowego jest utarta formuła. Dokument spisuje się zwykle w dwunastu liniach (co ma potwierdzać wartość liczbowa spółgłosek wyrazu *get*: *gimel* – 3 i *tet* – 9, razem 12), sygnując go podpisami dwóch świadków. W zaistniałej sytuacji obowią-

⁴³ Tekst Biblii mówi o gorzkim bólu, spuchnięciu łona i zwiotczeniu bioder. Po wypiciu 'gorzkiej wody' kobieta stanie się przedmiotem przekleństwa wśród swego narodu, por. Lb 5,21–22.24.27.

⁴⁴ Niektórzy wyjaśniają, że tę wodę nazywano gorzką, gdyż mogła być przyczyną gorzkiej śmierci.

⁴⁵ Kapłan składał także za tę kobietę ofiarę z pokarmów.

zuje ponadto dziesięć zasad prawnych koniecznych do wypełnienia pouczeń Tory:

1. Mężczyzna oddala żonę z własnej nieprzymuszonej woli, „jeśli nie znalazła upodobania w jego oczach”. Jeśli ktoś go do tego przymusza, to rozwód jest nieważny.
2. Mężczyzna powiadamia swoją żonę o rozwodzie na piśmie: „napisze jej list rozwodowy”.
3. W liście rozwodowym wymienia się z imienia kobietę, z którą mąż się rozwodzi, jak napisano: „napisze jej”. Wymienia się również z imienia męża, jak napisano: „on napisze”.
4. Musi być wyraźnie stwierdzone w liście rozwodowym, że rozwiązuje on związek zawarty pomiędzy mężczyzną i jego żoną, jak napisano: list rozwodowy (hebr. *sefer keritut*), który rozcina (od hebr. rdzenia *k-r-t* – ‘rozciąć’, ‘wytępić’) wszelkie więzy pomiędzy nimi tak, że mężczyzna zrzeka się jakiegokolwiek panowania nad żoną lub jakichkolwiek z nią relacji. Z wyrazu *sefer* (dosł. ‘księga’) wyciągnięto wniosek, że powinny być spisane wszelkie okoliczności dotyczące rozwodu, np. że mąż zwalnia żonę i czyni ją w ten sposób zdatną do ponownego zamążpójścia za innego mężczyznę.
5. Mąż osobiście lub przez swojego wysłannika wręcza jej *get*, jak napisano: „i da jej do ręki”. To znaczy, że żona sama osobiście nie może wziąć listu rozwodowego.
6. Mąż jest zobowiązany dać *get* swojej żonie, jak napisano: „i da jej do ręki”, tzn. że rozwód jest nieważny, dopóki ona sama nie wejdzie w posiadanie listu rozwodowego, jej przedstawiciel, który posiada te same, co ona, prawa lub sąd zajmujący się jej sprawą.
7. W liście rozwodowym musi być wyszczególnione, że mąż oddalając swoją żonę zrzeka się wszelkich roszczeń wobec niej, jak napisano: „odeśle ją ze swojego domu”, tzn. musi być wyraźnie stwierdzone, że to on „odsyła” ją ze swojego domu, a nie, że on odchodzi od niej.
8. Mąż musi dać jej *get* w obecności świadków, jak napisano: „na podstawie [zeznania] dwóch świadków lub na podstawie [zeznania] trzech świadków sprawa powstanie” (Pwt 19,15). W powyższym wersecie podobnie jak w Pwt 24,1 występuje wyraz *dawar* – ‘rzecz’, ‘sprawa’, ‘wyraz’. Dlatego obecność dwóch świadków stała się konieczna w sprawie rozwodu, kiedy mąż „dopatrzył się w niej jakiejś wady” – hebr. *erwat dawar* – dosł. ‘szpetność rzeczy’, ‘obrzydlivość rzeczy’. Rabini zastosowali tu jedną z siedmiu zasad interpretacji tekstu biblijnego przypisanych Hillelowi, mianowicie *gżera szawa* (*Miszna: Zeraim (Nasiona)* 2013: 29).

Jeśliby mąż dał żonie *get* bez świadków lub w obecności jednego świadka, to nie będzie jeszcze ważny.

Get musi być gotowy do doręczenia go zaraz po napisaniu. Jeśli po napisaniu go, a przed doręczeniem, trzeba jeszcze coś z nim zrobić, to jest nieważny, ponieważ napisano: „napisze... i da...”.

Mąż musi dać żonie *get* z zamiarem rozwodu, jak napisano: „list rozwodowy i da jej do ręki”. Jeśli wręczy go jej z innym zamiarem, to *get* nie jest ważny⁴⁶.

Jak na to wyżej wskazano, jeśli żona pod jakimkolwiek względem nie spełniała oczekiwań męża, mógł ją oddalić (Pwt 24,1). Na podstawie Tory (Pwt 24,1–4) judaizm zezwala na rozwód, podając jako przyczynę: „Nie znalazła upodobania w jego oczach”. To samo podtrzymuje Miszna, która tematyce rozwodu poświęca traktat *Gitin* (*Listy rozwodowe*). Znajdujemy tam trzy sądy w tej sprawie. Szkoła Szammaja twierdzi, że wystarczającym powodem jest znalezienie u żony jakiejś wady. Według Szkoły Hillela może nim być przypalenie potrawy, a zdaniem rabiego Akiwy – znalezienie przez męża bardziej odpowiedniej lub ładniejszej kobiety (Git 9,10). Mąż wręczał wtedy żonie akt rozwodowy – *get*, co umożliwiało jej ponowne zamążpójście⁴⁷. Miszna poucza, że istotą listu rozwodowego jest oświadczenie: ‘Oto jesteś dozwolona każdemu człowiekowi’⁴⁸. Mimo iż zgodnie z Pwt 24,1–4 mężczyzna nie mógł poślubić ponownie oddalonej przez siebie kobiety, to Miszna dopuszcza taką możliwość⁴⁹. Nie wolno było ograniczać oddalonej w kwestii jej nowych zamiarów matrymonialnych. Jakiegokolwiek ograniczenie w tym względzie ze strony oddalającego spowodowałoby unieważnienie aktu rozwodowego (Git 9,1)⁵⁰. Według wskazań Tory mąż może rozwieść się z żoną nawet wbrew jej woli, jednak rabi Gerszon w takiej sytuacji nakładał na mężczyznę ekskomunikę. Co cieka-

⁴⁶ Zgodnie z wyjaśnieniem P. Kehatiego zawartym we wstępie do traktatu *Gitin*.

⁴⁷ Pisemne formy aktów rozwodowych zaświadczone są w Biblii, por. Pwt 24,1,3; Jr 3,8; Iz 50,1.

⁴⁸ Tzn. mężczyźnie, por. Git 9,3.

⁴⁹ Jeśli oddalona przez niego kobieta wyszła ponownie za mąż za innego, a następnie rozwiodła się lub owdowiała, por. Jew 4,12. Ponowne zamążpójście za tego samego mężczyznę potwierdza traktat Miszny *Ketubot* 8,8 i 9,9. Jednakże w tym ostatnim przypadku mowa jest o rozwodzącym się, który przyjmuje ponownie żonę na warunkach pierwszej *ketuby*.

⁵⁰ Traktat Miszny *Gitin* podaje wiele szczegółowych informacji związanych z listami rozwodowymi, m.in. zasady ich spisywania (2,1–2; 9,3–8), tekst orzeczenia, jaki powinien złożyć, w zależności od sytuacji, posłaniec z listem rozwodowym (1,1), status prawny listów rozwodowych (1,3–5), materiały używane do ich spisywania oraz osoby uprawnione do ich pisania i przenoszenia (2,3–4,5–7; 3,3–6; 7,1–2; 8,1–2), zasady anulowania (1,6; 4,1–2) i potencjalne żądania męża w liście rozwodowym (9,1–2).

we, sąd może również zmusić męża do rozwodu (Ket 7,6), jeśli to on nabył jakieś nieprzyjemne dolegliwości po ślubie, np. gdy wydaje nieprzyjemny zapach podczas pracy lub z powodu choroby (Ket 7,10).

Zdecydowanie w najtrudniejszej sytuacji, nie licząc tych kobiet z niższych warstw społecznych, np. uwolnionych niewolnic, *mamzerek*, *natinek* czy *znajd*⁵¹, znajdowały się kobiety porzucone i wdowy. Pierwsze, jeśli mogły, wracały po rozwodzie do domu ojca. Jeśli nie pozbawiono je prawa do *ketuby*, to na pewno odebrano im dzieci. Wyjątek czyniono prawdopodobnie tylko dla matek karmiących. Zgodnie z późniejszymi postanowieniami małe dzieci mogły pozostawać jakiś czas przy matce. Chłopców należało jednak przywrócić ojcu najpóźniej w szóstym roku życia (Ket 65b). Kobiety oddalone, podobnie jak wdowy, miały prawo do ponownego zamażpójścia (nie mogły tylko wyjść za kapłana), traciły jednak na wartości *ketuby*. Mędracy talmudyczni wywodzą termin ‘wdowa’, hebr. *almana*, od *al mane* – dosł. ‘na minę’⁵², gdyż na tyle szacowano wartość jej *ketuby*. Zgodnie z prawem talmudycznym opartym na Biblii hebrajskiej (1Krl 17,8–15; 2Krl 4,1–7) wdowa nie dziedziczyła po mężu, stąd też tak istotna była wartość jej *ketuby*, stanowiąca podstawę przyszłego bytu. Wdowa po bezdzietnie zmarłym mężu nie mogła dowolnie wyjść za mąż, gdyż za Pwt 25,5–10 obowiązywało ją prawo lewiratu, zgodnie z którym każdy z braci jej byłego męża (od najstarszego do najmłodszego) miał prawo wzbudzić mu pośmiertnie potomstwo biorąc ją za żonę (Marcinkowski 2004: 124–125)⁵³.

Powyższy tekst nie wyczerpuje tematu społecznego kontekstu Miszny i nie było to zamierzeniem jego autora. Jak wskazałem we wstępie, ta publikacja stanowi uzupełnienie i kontynuację mojego artykułu (Marcinkowski 2013a: 193–209) sprzed kilku laty, w którym zainicjowałem tematykę społecznego kontekstu Miszny. Zwróciłem w nim przede wszystkim uwagę na brak korespondencji opisywanego w Misznie świata z rzeczywistością, lecz także względnie szczegółowo nakreśliłem misznaicki obraz teocentrycznego świata. Tutaj z racji na ograniczoną objętość artykułu skupiłem się na rozwarstwieniu społecznym starożytnego Izraela i wynikających z tego konsekwencjach dotyczących zwłaszcza zawierania związków małżeńskich oraz roli kobiety w społeczności starożytnego Izraela. Mając świadomość, że społeczny kontekst judaizmu talmudycznego jest znacznie szerszy, pozostaje z myślą o kontynuacji podjętego tematu w kolejnej publikacji.

⁵¹ Terminy wyjaśnione wcześniej.

⁵² Różnice ortograficzne pomiędzy ‘*al*’ i ‘*almama*’ nie potwierdzają tej tezy. Jedna mina wynosiła 100 denarów czyli *zuz*, a wartość *ketuby* dziewicy 200 *zuz*, por. Ket 1,5, także Steinzaltz 2001: 247.

⁵³ Sprawy dotyczące kobiet zostały dokładnie omówione w trzecim dziale Miszny: *Naszim (Kobiety)*, gdzie również zamieszczono wiele powyższego materiału.

Bibliografia

- Albeck Ch. (2008), *Szisz Sidre Miszna*, The Bialik Institute, Jeruzsalaïm.
- Danby H. (1958), *The Mishnah*, Oxford University Press, London.
- Kehati P. (2003), *Misznaïot mewoarot*, Defus Chemed, Jeruzsalaïm
- Marcinkowski R. (2001), *Kobieta w tradycji talmudycznej*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa: 209–233.
- Marcinkowski, R. (2004) *Paradygmaty religijności w judaizmie rabinicznym, Miszna i inne teksty talmudyczne o szabacie, święcie, półświęcie i powszedniości*, Wydawnictwo Antykwa, Kraków.
- Marcinkowski R. (red.) (2013), *Miszna: Zeraim (Nasiona)*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Marcinkowski R. (2013a), *Myśl społeczna judaizmu rabinicznego na przykładzie wybranych fragmentów Miszny*, [w:] M. Marczevska-Rytka, E. Olszewski (red.), *Myśl społeczna wielkich religii świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin: 193–209.
- Marcinkowski R. (2016), *Miszna: Naszim (Kobiety)*, Wstęp, przekład z języka hebrajskiego i opracowanie R. Marcinkowski, Wydawnictwo DiG – Edition La Rama, Warszawa–Bellerive-sur-Allier.
- Marczevska-Rytka M., Olszewski E. (red.), (2013) *Myśl społeczna wielkich religii świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Neusner J. (1980), *History of the Mishnaic Law of Women*, [in:] *Studies in Judaism in Late Antiquity*, t. 33 Leiden.
- Neusner J. (1988), *The Mishnah. A New Translation*, Yale University Press, New Haven and London.
- Steinzaltz A. (2001), *Madrich leTalmud*, Beit Hocaat Keter, Jeruzsalaïm.